

ΓΙΩΡΓΟΣ Ν. ΠΑΛΛΗΣ

Ἀπολεσθὲν ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ Μαρούσι

Τὸ 2003, κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς ὁδοῦ Νηρηίδων στὸ Μαρούσι, ἀμέσως βορείως τῆς Ἀττικῆς Ὀδοῦ (στὴν παλαιὰ τοποθεσία *Πισπίρι*), ἀποκαλύφθηκε — καὶ καταστράφηκε κατὰ τὸ ἥμισυ — ἓνας μικρὸς ναὸς τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου, ἀφιερωμένος πιθανῶς στὸν Ἅγιο Ἰωάννη.¹ Ἀκολούθησε ἡ ἀνασκαφὴ του ἀπὸ τὴν 1η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων.² ἔκτοτε τὰ κατάλοιπά του ἐγκαταλείφθηκαν καὶ ἔχουν ἤδη διαλυθεῖ κατὰ μεγάλο μέρος τους. Τὸ κτίσμα ἀνῆκε στὸν τύπο τοῦ μονόχωρου δρομικοῦ ναοῦ μὲ νάρθηκα. Τόσο στὸ ἐσωτερικὸ του ὅσο καὶ περιμετρικῶς, ἐντοπίστηκαν τάφοι, ἔνδειξη ὅτι εἶχε κοιμητηριακὸ χαρακτήρα.

Τὰ δάπεδα τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ βήματος ἦταν στρωμένα μὲ ὑλικὸ σὲ β' χρῆση — πήλινες καὶ μαρμάρινες πλάκες διαφόρων μεγεθῶν καὶ σχημάτων. Ἀνάμεσά τους συμπεριλαμβανόταν μία ἐνεπίγραφη πλάκα, ἡ ὁποία εἶχε τοποθετηθεῖ στὸ ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένο δάπεδο τοῦ ἱεροῦ βήματος, στὸ βόρειο τμήμα τῆς δυτικῆς παρειᾶς του (εἰκ. 1). Μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ναοῦ, ὁ λίθος κλάπηκε καὶ ἡ τύχη του ἀγνοεῖται. Βάσει προσωπικῶν μου φωτογραφιῶν, παραθέτω ὅ,τι εἶναι δυνατόν νὰ τεκμηριωθεῖ γιὰ τὴν ἀπολεσθεῖσα ἐπιγραφή.

Πλάκα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὀρθογωνικοῦ σχήματος, ἀγνώστων ἀκριβῶν διαστάσεων· διασώζει τμήμα τῆς ἄνω πλευρᾶς, ἐνῶ οἱ ἄλλες τρεῖς ἔχουν ἀποκρουσθεῖ (εἰκ. 2). Στὴν ἄνω πλευρά, πρὸ τοῦ κειμένου, παρατίθενται τρία εὐμεγέθη ἐγχάρακτα φύλλα κισσοῦ, συμμετρικῶς κατανεμημένα. Τὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια καλύπτει πολὺ ἐξίτηλη ἐπιγραφή, ἐννέα τουλάχιστον στίχων. Ἡ προχωρημένη λείανση τοῦ λίθου μαρτυρεῖ μακροχρόνια ἐπανάχρησή του ὡς πλάκας δαπέδου. Ἀπὸ τὸ κείμενο διακρίνονται τὰ ἑξῆς:

2ος-3ος αἰ. μ.Χ.

ϐ	ϐ	ϐ
[- - - κε]καλλυμένον - - -c. 10- - - - -Π . . AC[- - - - -]		
[- - - - -]αγαθου δε πα- - - - -c. 15?- - - - -ΠΩΝ[- - - - -]		
[- - - - -]. . . OC - - - - - - - - - - -T[- - - - -]		
[- - - - -]. . . N -		

Εὐχαριστῶ τὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἀνατολικῆς Ἀττικῆς γιὰ τὴν ἄδεια δημοσιεύσεως τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τὴν ἀρχαιολόγο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δυτικῆς Ἀττικῆς Ἐλευθερία Ζαγκουδάκη, ἡ ὁποία διεξήγαγε τὴν ἀνασκαφὴ, γιὰ τὴν παραχώρηση τῶν δικαιωμάτων δημοσιεύσεως.

1. Τὴν θέση τοῦ ναοῦ εἶχα ὑποδείξει τὸ 2002, κατόπιν πληροφοριῶν ἀπὸ γηραιούς καλλιεργητὲς τῆς περιοχῆς, στὴν 1η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Παρὰ τὴν αὐτοψία ποὺ διενήργησε τότε ἡ Ἐφορεία, τὸ μνημεῖο δὲν ἀπέφυγε τὴν καταστροφὴ κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς ὁδοῦ.

2. Ε. Γκίνη-Γιοφοπούλου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004) Β'1, Ἀττικῇ, 502 (ὅπου ἐκ παραδρομῆς ἡ θέση ἀναφέρεται ὡς εὐρισκόμενη στὸ Χαλάνδρι, ἀντὶ τοῦ Ἀμαρουσίου). «1η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων», Μαρία Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη (επ.), *2000-2010. Ἀπὸ τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο τῶν Ἐφορειῶν Ἀρχαιοτήτων*, Αθήνα 2012, 36-37, εἰκ. 18.

5 [- - - -]. Δ - - - - - C[- - - -]
 [- - - -] - - - - - -NT[- - - -]
 [- - - -]. . OC. Δ ΕΠ. ΕΓ. . N. . . . ΕΞΑΤΟ σῶμα. . . [- - -]
 vac?
 [- - -]. ω τάφος οὔτο[ς] . . . ΚΕΟΦΥΛΑΠΑΡΕΜΙ[- - -]
 [- - - -]- - - - - [- - - -]- - -ω- - - - - [- - -]
 - - - - -

Παρατηρήσεις

Στὸ μέσον τῶν στίχων 1 ἕως 6 καὶ 9 σώζονται δυσδιάγνωστα ἴχνη γραμμάτων.

Λίγες παρατηρήσεις μπορούν νὰ γίνουν στὰ γράμματα. Τὸ ἔψιλον καὶ τὸ σίγμα εἶναι μηνοειδῆ· τὸ φῖ εἶναι κυκλικό, μετὴν κατακόρυφη κεραία νὰ προεξέχει ἄνω καὶ κάτω· τὸ ὦμέγα ἀκολουθεῖ τὴ μορφή τοῦ πεζοῦ.

Σχόλια

1 [κε]καλυμμένον· λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὰ συμφραζόμενα τῶν ἐπομένων στίχων, ἡ μετοχή κεκαλυμμένον, μετὰ διπλασιασμό τοῦ λάμδα ἀντὶ τοῦ μῦ, θὰ μπορούσε νὰ ἀναφέρεται στὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ ἢ τῆς νεκρῆς, τὸ ὁποῖο καλύφθηκε κάτω ἀπὸ τύμβο ἢ ἀπὸ τὴν γῆ.

2 [-]αγάθου δὲ πα[-]. ἡ φράση θὰ μπορούσε νὰ ἀποκατασταθεῖ ὡς [Ἐπ]αγάθου δὲ πα[τρός]. Τὸ ὄνομα Ἐπάγαθος εἶναι ἰδιαίτερα κοινὸ στὴν Ἀττικὴ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.³ Θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ πρόκειται γιὰ ἕναν Ἄγαθο, ὄνομα ποὺ ἀπαντᾷ τέσσερις φορὲς στὴν Ἀττικὴ στὸν 2ο καὶ 3ο αἰ. μ.Χ., τὴ μία μάλιστα μετὰ παρόμοια διατύπωση – Ἀγάθου δὲ πατρός– στὴν ἐπιτύμβια IG II² 12617 τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ., ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖον.⁴ Σπανιώτερα εἶναι τὰ ὀνόματα Φιλάγαθος (IG II² 2239) καὶ Παντάγαθος (IG II² 2237). Τὸ ὄνομα Ἀρχάγαθος εἶναι διαδεδομένο στοὺς κλασικοὺς χρόνους. Ἐφόσον ὁ Ἐπάγαθος (?) ἦταν ὁ πατέρας τοῦ νεκροῦ ἢ τῆς νεκρῆς, τὸ δὲ σημαίνει ὅτι προηγεῖτο τὸ ὄνομα τῆς μητέρας, ὅπως ἐπίσης συμβαίνει στὴν IG II² 12617.

7 Μία πιθανὴ ἀποκατάσταση θὰ μπορούσε νὰ εἶναι [ἔθε]σᾱ (ἢ [ἀπέθε]σᾱ) τὸ σῶμα (τοῦ ἢ τῆς νεκρῆς), μετὰ τὸν κηδεύσαντα νὰ περιγράφει σὲ α' πρόσωπο τὶς σχετικὲς φροντίδες του.

8 τάφος οὔτο[ς]· ἡ διατύπωση ἐπιβεβαιώνει τὸν ἐπιτύμβιο χαρακτήρα τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία ἀναφέρεται εὐθέως στὸν τάφο ποὺ ἐκόσμησε.

ΚΕΟΦΥΛΑΠΑΡΕΜΙ· ἂν ἡ φράση ἀποκαθίσταται ὡς καὶ ὁ φίλα παρ' ἐμοί, τότε ὁ νεκρὸς θὰ ἦταν ἄνδρας, φιλικὰ συνδεόμενος μετὰ τὸν συντάκτη τοῦ ἐπιγράμματος.

Παρὰ τὴν ἰδιαίτερα ἀποσπασματικὴ καὶ κακὴ κατάσταση διατηρήσεως τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ἔκτασή της καὶ οἱ λιγοστὲς σωζόμενες λέξεις ὑποδεικνύουν ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα. Τὰ διαθέσιμα δεδομένα συγκλίνουν στὴν ἀπόδοσή του στοὺς ὀψιμοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων δὲν εἶναι παλαιότερος τοῦ 2ου-3ου αἰῶνος μ.Χ. Στὸ κείμενο δὲν ἐντοπίζονται χριστιανικὲς ἀναφορὲς ἢ σύμβολα· τὰ τρία κισσόφυλλα πρὶν ἀπὸ τὸν πρῶτο

3. Ἄνω τῶν ἑκατὸ παραδειγμάτων τῆς περιόδου αὐτῆς συγκεντρώνονται στὴ βάση δεδομένων Lexicon of Greek Personal Names τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Οξφόρδης (<https://search.lgpn.ox.ac.uk/index.html>).

4. Τὸ ὄνομα Ἄγαθος μαρτυρεῖται ἄλλες τρεῖς φορές σὲ καταλόγους ἐφήβων, στὸν IG II² 2049 ἀπὸ τὸν Ἅγιο Δημήτριο Κατηφόρη στὴν Ἀθήνα, τοῦ 142/3 μ.Χ., στὸν IG II² 2100 ποὺ χρονολογεῖται μετὰ τὸ 169/70 μ.Χ. καὶ στὸν IG II² 2235 (καὶ SEG 26, 194 καὶ 39, 189) ποὺ ἀποδίδεται στὸ διάστημα 226/7-234/5 μ.Χ. Ὑπάρχει δὲ ἅπαξ καὶ σὲ παλαιοχριστιανικὸ ἐπιτύμβιο τοῦ 6ου αἰῶνος (IG II² 13533B).

στίχο δὲν ἐμπεριέχουν χριστιανικοὺς συμβολισμούς.⁵ Ὁ ὅρος *τάφος*, μὲ τὸν ὁποῖο προσδιορίζεται τὸ μνημεῖο ποὺ θὰ ἐσήμαινε ἡ ἐπιγραφή, εἶναι σπάνιος στὰ χριστιανικά ἐπιτύμβια τῆς Ἀττικῆς, ὅπου κυριαρχεῖ τὸ *κοιμητήριον*.⁶ Μὲ τὴ χρονολόγησι στὸν 2ο ἢ —περισσότερο πιθανόν— στὸν 3ο αἰῶνα μ.Χ., συνάδουν ἐπίσης τὰ διακρινόμενα ὀρθογραφικὰ ἀβλεπτήματα τοῦ κειμένου.

Ἡ δυστυχῶς ἀπολεσθεῖσα ἐπιγραφή προστίθεται στὰ εὐάριθμα ἐνεπιγράφα μνημεῖα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸν ἀττικὸ δῆμο Ἄθμονον,⁷ ὁ ὁποῖος ταυτίζεται τοπογραφικῶς μὲ τὸ σημερινὸ Μαρούσι.⁸ Ὅπως μαρτυροῦν εὐρήματα τῶν τελευταίων ἐτῶν ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Δήμου Ἀμαρουσίου —κατάλοιπα ἀγροτικῶν ἐπαύλεων καὶ ἀγροικιῶν,⁹ βαλανείων,¹⁰ ἐργαστηριακῆς ἐγκαταστάσεως,¹¹ ἀγωγῶν¹² καὶ ὕδατοδεξαμενῶν¹³— ἡ περιοχὴ εἶχε γνωρίσει ἀνάπτυξη κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, διὰ τῆς ἐντατικῆς ἀξιοποιήσεως τῆς εὐφορῆς γῆς καὶ τῶν ὑδάτινων πηγῶν τῆς.

5. Cilliers Breytenbach – Elli Tzavella, *Early Christianity in Athens, Attica, and adjacent areas. From Paul to Justinian I (1st-6th cent. AD), Early Christianity in Greece v. 1*, Leiden–Boston 2023, 240, ὑποσημ. 54.

6. J. S. Creaghan, SJ – A. E. Raubitschek, *Early Christian Epitaphs from Athens*, *Hesperia* 16 (1947) 5-6. Cilliers Breytenbach – Elli Tzavella, *ὁπ.π.* (σημ. 5), 235-236. Τὴν ἴδια περίοδο ὁ ὅρος *τάφος* ἀπαντᾷ κυρίως στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴ Σικελία (Στ. Π. Ντάντης, *Ἀπειλητικαὶ ἐκφράσεις εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἐπιτυμβίους ἐπιγραφάς. Ἐπιγραφικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἐρευναν πλευρῶν τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ βίου*, Διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήναι 1983, 34).

7. Πρόκειται γιὰ δύο ἀρχαῖστὰ ὀρόσημα τοῦ τεμένου τῆς Ἀμαρουσίας Ἀρτέμιδος (IG I² 865A καὶ B), μίᾳ ἀγωνιστικῇ ἐπιγραφῇ (*Hesperia* 14, 1945, 147-148, ἀρ. 19), ἑνὲς ἐνεπιγράφο βάθρου τῆς Ῥηγίλλης μὲ τὴν ἀρὰ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ (IG II² 13200) καὶ δύο ἐπιτύμβια Μιλησίων (IG II² 9725 καὶ HOPOΣ 17-21, 2004-2009, 245-247).

8. Γιὰ τὸ Ἄθμονον βλ. Γ. Σταϊνχάουερ, *Οἱ δῆμοι τῆς Ἀττικῆς. Οἰκιστικὴ τῆς ἀττικῆς χώρας στὴν ἀρχαιότητα*, Ἀθήνα 2024, 88-89 καὶ σποράδην, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

9. Ὁδὸς Ἀρετῆς (Ελένη Ανδρῖκου, «Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο τῆς Εφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἀνατολικῆς Ἀττικῆς τὴν περίοδο 2011-2019», στὸ Βασιλικὴ Ἀντωνοπούλου – Σπ. Πετρουνάκος (επ.), *Ἰδία ἢ μνήμη γινάμενη παρὸν... Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο τῶν Εφορειῶν Ἀρχαιοτήτων κατὰ τὴ χρονικὴν περίοδο 2011-2019, Ἐπιστημονικὴ Συνάντησις* (Μέγαρο Μουσικῆς Ἀθηνῶν, 25-28 Νοεμβρίου 2019), *Πρακτικά*, Ἀθήνα 2022, 146. Θεοδώρα Τζεφέρη, *Αρχαῖο Ἄθμονον*. Ὁ δῆμος μέσα ἀπὸ παλαιὰ καὶ νέα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, *Διαχρονικὸ Μαρούσι. Ἀναζητώντας μίᾳ σύγχρονη φυσιογνωμία στὴ μνήμη τῆς πόλης*, Δήμος Ἀμαρουσίου, χ.τ., χ.χ., 21), ὁδὸς Ζήνωνος Ἐλεάτου καὶ Ἀγνησιᾶου (Δ. Σκιάλῳντι, *Αρχαιολογικὲς ἐρευνες στὰ βόρεια προάστια τῆς Ἀθήνας*, 1998-2003, στο: *Απὸ τὰ Μεσόγεια στὸν Ἀργοσαρωνικόν. Β' Εφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. Τὸ ἔργο μίας δεκαετίας. Πρακτικὰ Συνεδρίου* (Ἀθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003), εκδ. Βιβλὴ Βασιλοπούλου – Στέλλα Κατσαροῦ-Τζεβελέκη, Δήμος Μαροκοπούλου Μεσογαίας 2009, 606-608. Θεοδώρα Τζεφέρη, *ὁπ.π.*, 20).

10. Ὀλυμπιακὸ Στάδιο (Σταϊνχάουερ, *Οἱ δῆμοι τῆς Ἀττικῆς*, 432), ὁδὸς Δραγατσανίου (Ελένη Ανδρῖκου, *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο τῆς Εφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἀνατολικῆς Ἀττικῆς τὴν περίοδο 2011-2019*, 146. Θεοδώρα Τζεφέρη, *Αρχαῖο Ἄθμονον*, 21).

11. Εἰρήνη Βρεττόν, *ΑΔ 61* (2006) Β' 1, 155-157, εἰκ. 14-17.

12. Δ. Σκιάλῳντι, *Λεῖψανα ἀρχαίου ἐγκιβωτισμοῦ στὸ ρέμα “Πισίρι” – Μαρούσι*, στο Γ. Σταϊνχάουερ (επμ.), *Ἀττικῆς Ὀδοῦ περιήγησις*, Ἀθήνα 2005, 94, εἰκ. 1 καὶ 3. Γαλήνη Δασκαλάκη, *ΑΔ 62* (2007) Β' 1, 142-143, εἰκ. 10-11.

13. Σταθμὸς “Νεραντζιώτισσα” (Δ. Σκιάλῳντι, *Ερεῖπια ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς στὴ θέσις “Λασσάνη” – Μαρούσι*, στὸν τόμο Γ. Σταϊνχάουερ (επμ.), *Ἀττικῆς Ὀδοῦ περιήγησις*, Ἀθήνα 2005, 79-85), Ὀλυμπιακὸ Στάδιο (Σταϊνχάουερ, *Οἱ δῆμοι τῆς Ἀττικῆς*, 431), ὁδὸς Σπύρου Λοῦη (Σταϊνχάουερ, *Οἱ δῆμοι τῆς Ἀττικῆς*, 431).

Εικ. 1. Άποψη του αποκαλυφθέντος δαπέδου του ιερού βήματος του ναού στην οδό Νηρηίδων, με την ενεπίγραφη πλάκα στο άριστερό άκρο.

Εικ. 2. Ἡ πλάκα με τὸ ρωμαϊκὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα.